

Piatachenko S.V. The connection between the Hlukhiv region and the Russian writers of XIX century

This article examines the connection between the Hlukhiv region and the Russian writers of the 19th century. Most of them were Ukrainian natives and belonged to the Ukrainian school in the current Russian literature: they were born or lived in that area, had temporary stay during the journey or working period, or depicted Hlukhiv and other settlements as well as famous historical events related to this location in their works. Mykola Hogoł was arrested in Hlukhiv, Oleksandr Palitsyn, Ivan Vernet stayed there, Ivan Kulzhinsky and Maxim Yaschenko (monk Dosifei) were born there. Vasyl Tumansky and his cousin Fedir Tumansky were natives of Hlukhiv region. A number of Hlukhiv natives, who are best known for their pedagogical or historical and ethnographic works, also wrote poetic and prose works in Russian. Hlukhiv and Hlukhiv region is mentioned in the works of Russian writers of the 19th century. The analysis of these connections proves the important role of Hlukhiv region on the cultural map of the XIX century and allows to combine the historical and literary aspect of the study of Russian literature in the XIX century with local lore.

Key words: Russian literature, Hlukhiv region, prose, poetry, local lore.

REFERENCES

1. Bagaley, D.I. (1908). Har'kovskiy pedagog i zhurnalist nachala XIX veka Ivan Filippovich Vernet [Kharkov teacher and journalist of the early 19th century Ivan Filippovich Vernet]. *Sbornik istoricheskogo obshchestva, izdannyi v chest' prof. N.F. Sumtsova. Kharkiv : tip. «Pech. delo»*. [in Russian].
2. Gogol, N.V. (1940). *Polnoe sobranie sochinenij [Complete set of works]*. (Vol. 1). Moscow: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
3. Murav'ev, V. (Ed.) (1988). *Zdravstvuj, plemja mladoe... : antologija poeziji pushkinskoj pory [Hello, young tribe... : an anthology of the poetry of the Pushkin era]*. (Vols. 3). Moscow: Sovetskaya Rossiya. [in Russian].
4. Kulzhinskiy, I. (1827). *Malorossiyskaya derevnya [Ukrainian village]*. Moscow: Tipografiya imperatorskogo Moskovskogo teatra. [in Russian].
5. L. (1847). Ivan Filippovich Vernet, shveytsarskiy urozhdenets i russkiy pisatel'. Iz vospominaniy obyknovennogo cheloveka [Ivan Filippovich Vernet, Swiss native and Russian writer. From the memories of an ordinary person]. *Sovremennik, 1*, pp. 167–197. [in Russian].
6. Markevich, N. (1831). *Ukrainskie melodii. Sochinenie Nik. Markevicha [Ukrainian melodies. Composition by Nik. Markevich]*. Moscow: v tipografii Avgusta Semena pri Imperatorskoj med.-hirurgicheskoy akademii. [in Russian].
7. Shugurov, N.V. (1901). Nekrolog [Necrologue]. *Kievskaja starina, 12*, pp. 485–490. [in Russian].
8. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 3). Moscow: GIHL. [in Russian].
9. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 6). Moscow: GIHL. [in Russian].
10. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 9). Moscow: GIHL. [in Russian].
11. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 9). Moscow: GIHL. [in Russian].
12. Somov, Orest (1991). *Kupalov vecher. Izbrannye proizvedeniya [Kupał evening. Selected works]*. Kiev: Dnipro. [in Russian].
13. Spaska, Yi. (1928). *Pelaheia Yakovivna Lytvynova: Narys yii zhyttia ta pratsi za yii rukopysamy ta rodyннымy dokumentamy [Pelageya Yakovivna Lytvynova: Essay on her life and work on her manuscripts and family documents]*. *Etnohrafichnyi visnyk, 7*, pp. 168–199. [in Ukrainian].
14. Fonvizin, D.I. (1959). *Otryvki iz dnevnika chetvertogo zagranichnogo putshhestviya. Sobranie sochinenij v dvuh tomah*. (Vol. 2). Moscow; Leningrad: Gos. Izd-vo hudozhestvennoj literatury. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 14.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 631.165(477.5)«1820/1821»

О.В. Кужельна

ДІЙСНА ТУРБОТА ПРО СЕЛЯН АБО ВЛАСНИЦЬКІ ІНТЕРЕСИ: РОЛЬ ОЛЕКСІЯ РОЗУМОВСЬКОГО В ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ НЕВРОЖАЮ 1820 РОКУ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Син гетьмана Кирила Григоровича Розумовського – Олексій Кирилович Розумовський (12.09.1748–05.04.1822) – видатний державний діяч кінця XVIII – початку XIX століття, найзаможніший землевласник, що мав великі маєтності на Лівобережжі України, зокрема, у Чернігівській губернії. У статті йде мова про останні роки життя Олексія Розумовського – час перебування у відставці. Особливу увагу звернено на його діяльність у 1820–1821-х рр., коли Чернігівська губернія потерпала від неврожаю, а місцеве населення страждало від голоду. Наводяться листи-звернення Олексія Розумовського щодо цього питання до російського імператора, сенаторів та міністрів.

Автор статті намагається розібратися, що стоїть за клопотаннями графа Олексія Розумовського: турбота про власну кишеню або хвилювання про селян, які опинилися у складних життєвих обставинах унаслідок неврожаю 1820 року. Одночасно розглядаються питання щодо динаміки розвитку в Чернігівській губернії землеробства, винокуріння та ролі заснованих 1799 р. запасних продовольчих магазинів у вирішенні питань забезпечення продовольством населення у періоди неврожайних років.

Ключові слова: Олексій Розумовський, граф, неврожай, голод, запасні продовольчі магазини, винокуріння, Чернігівська губернія.

Олексій Кирилович Розумовський (12.09.1748–05.04.1822) – державний діяч Російської імперії, граф, син гетьмана К. Розумовського. Олексій Розумовський був освіченою людиною свого часу, навчався у Страсбурзькому університеті. У 20-річному віці вступив на придворну службу. У 1785 р. призначений сенатором. З 1795 по 1807 рр. був у відставці, упродовж 1810–1816 рр. – міністр народної освіти, член Державної ради. 1818 року відійшов від справ і проживав у власному маєтку у містечку Почеп [4, с. 268–269].

У спадок від свого батька він отримав не тільки «відоме» прізвище та гучне «звання» сина гетьмана, а й великі маєтності. Олексій Розумовський у одному з листів зізнавався: «Имя более двадцати тысяч душ в Черниговской губернии, я принадлежу к числу богатых помещиков здешнего края... По числу душ, мне принадлежавших, я, конечно, один из самых значительных помещиков Малороссии!» [10, с. 285, 287]. У заповіті, складеному 3 квітня 1800 р., граф Кирило Розумовський заповідав старшому сину Олексію наступні володіння: «в поветах мглинском, стародубовском и новгородско-северском состоящая три волости – почеповскую, бакланскую и шептаковскую... да в пирятинском и переясловском поветах: волость яготинскую... со всеми составляющими селами, деревнями и хуторами, со всякими при них заведениями, фабриками, конными и скотными заводами и со всеми вотчинными наличностями и в Москве дом на Гороховом Поле Бахартовской» [1, с. 320].

Наприкінці 1821 р. на стіл російського імператора Олександра I буде покладений лист-супліку з проханням

1. Тут і далі по тексті виділення жирним шрифтом або курсивом автора статті.

Олексія Розумовського «купить в казну московский дом мой», при цьому граф зазначав, що «дом мой стоил мне более миллиона рублей» [7, с. 108]. Що примусило Олексія Кириловича піти на такий крок? Однозначно відповісти на це питання неможливо. Але серед різних причин були і «наслідки» його відставки, і «відходу» від державних справ, і чисельні борги, і ...неврожай 1820 р. Саме про останній фактор і піде мова у цій статті.

Неврожаї в Росії не були рідкістю. Вони періодично повторювалися в різних регіонах імперії. Більшою мірою на обсяги врожаю впливали погодні умови, які у 1817–1822 рр. були доволі нестабільними.

Зима 1817–1818 рр. видалась неабияк холодною, особливо в Сибіру, де у грудні замерзала навіть ртуть. Але вже у січні «вскрылись реки» – весна прийшла рано. «А лето, напротив, благоприятствовало жатве, которая, большею частью, оказалась изобильною» [5, с. 544]. Зима 1819 р. «отличалась чрезвычайною стужею во многих губерниях... За зимою следовала прекрасная весна... а урожай вышел вообще хорош... Жатва 1819 г. оказалась изобильною и обеспечила продовольствие государства» [5, с. 603, 604, 605].

Здавалося б, гарні жнива 1819 р. мали стати запорукою непоганого врожаю на наступний рік завдяки продовольчим запасам та наявності надлишків посівного матеріалу. Але знову втрутилися погодні умови. За відомостями, що були надані до Міністерства внутрішніх справ очільниками губерній, урожай 1820 р. був «не совсем достаточный» в Архангельській, Вологодській, Костромській, Рязанській, Полтавській, Тульській губерніях; «недостаточный» – у Вітебській, Володимирській, Гродненській, Єкатеринославській і частково в Київській, Мінській, Оренбурзькій, Чернігівській та інших губерніях; «порядочный» – у Віленській, Курській, Пензенській, Подільській, Тверській та ін. губерніях; «изобильный» – у Воронізькій, Вятській, Казанській, Смоленській губерніях [6, с. 20–21].

У 1821 р. «изобильным» урожай був лише в Пермській губернії. Цей рік супроводжувався «многими бедствиями по случаю худого исхода жатвы» [6, с. 100]. За повідомленнями урожай 1821 р. був «посредственный» – в Іркутській (від дощів та граду), Вітебській (від дощів), Херсонській (від посухи), Смоленській (від дощів, вітру, повені та градобиття), Волинській, Подільській та ін. губерніях; «порядочный» – в Архангельській, Вятській губерніях [6, с. 100].

Наступна категорія вказана дещо інакше, ніж у відомостях за попередній рік, а саме: «менее посредственного и скудный» – в Полтавській, где градом выбито более 100 000 копен, а в некоторых селениях истреблены все огородные овощи без остатка, в Слободско-Украинской от града и засухи, в Черниговской от морозов в августе, в Астраханской ...от жаров и бездождия, ... в Минской от ненастной погоды» [6, с. 101]. Також зазначалося, що «сена родилось также мало в Полтав-

ской, ...Слободско-Украинской...вообще повсеместно оказался “величайший” неврожай трав... Последствиями были значительныя выдачи из запасных магазинов хлеба, разсрочка вноса его» [6, с. 101]. У повідомленнях перераховалися губернії, де спостерігався «недостаток продовольствия», у т. ч. у Могилевській, місцями в Орловській, Рязанській, Тульській, Воронізькій, Курській та ін. губерніях [6, с. 101, 102]. При цьому зазначалося, що нестаток урожаю спостерігався особливо «в Белорусских губерниях, откуда многие крестьяне бежали в Киевскую и Волынскую губернии искать продовольствия, но инья из них умирали на дороге от слабости и голода, и где хлеба в магазинах вовсе не было, некоторые из помещиков объявили, что они не в состоянии прокормить крестьян, а дворянство просило об ограничении и воспрещении винокурения» [6, с. 102–103].

Узагальнюючи повідомлення, що надійшли з губерній, було зроблено висновок: «Необходимы были самые действительные и решительные меры к отвращению голода и Министерство Внутренних дел везде являлось с своим содействием, хотя, быть может, и не везде успевало совершенно прекратить бедствие» [6, с. 103]. Одночасно вкотре підкреслюючи, що «недостаток продовольствия оказался в Черниговской губернии», Міністерство внутрішніх справ «зізнається», що «Правительством не было предпринимается каких-либо особенных мер по части народного продовольствия» [6, с. 21, 22].

Зазвичай багаті на врожай українські губернії не відчували проблем із хлібом. За висновками Н. Варадинова, Чернігівська, Полтавська та Київська губернії «не только обходились собственным хлебом в продовольствии, но и употребляли его на винокурение и отпускали в Белоруссию и Минскую губернию» [6, с. 183]. З Київської губернії «хлеб шел к Одесскому порту» [6, с. 183]. Волинська, Подільська губернії «принадлежали к хлебороднейшим...употребляли много хлеба на винокурение и отправляли его за границу», а Херсонська, Таврійська та Єкатеринославська губернії «довольствовались вполне собственным хлебом и отправляли его за границу». «Слободско-Украинская губерния также не из последних по изобилию собственного урожая» [6, с. 182].

Створений при Міністерстві внутрішніх справ Комітет, розглядаючи спеціальні табелі щодо обсягів посівів та урожаїв за період з 1811 по 1819 рр. по всіх губерніях Росії, не дуже повірив наданим даним і взагалі дійшов наступного висновку: «...показанное за восемь лет сряду количество урожая совершенно подтверждает то мнение, что в России повсеместно голода никогда быть не может» [12, с. 157]. За підрахунками Комітету, в Росії щорічно залишаються величезні запаси хліба, що досягають 34 млн. чвертей, тому «при свободной торговле хлебом... и при благоразумной предусмотрительности не только голода, но даже недостатка в хлебе нигде быть не должно» [12, с. 157].

1820 рік видався найбільш неврожайним, а 1821 р.

приніс із собою нестачу продовольства та голод. Ціни на хліб різко підскочили. Поголів'я великої рогатої худоби в господарствах зменшувалося. Селяни хворіли, кількість працездатного населення зменшувалася. Непросте становище відображають свідчення сучасників тих часів. Так, один з них писав: «Кровавые поносы, после голоду 1821 г., наиболее поразили людей средних лет» [2, с.171]; інший, описуючи стан розвитку сільсько-господарського виробництва, зазначав: «Временное и местное возвышение цен с 1820 год по 1823 год в губерниях Черниговской... происходило от бывших там неурожаев, побудивших правительство выслать туда значительные суммы денег» [15, с. 5].

Що конкретно зробив російський уряд у цій ситуації? Вбачалося декілька варіантів виходу з такого становища. Перший – подальший розвиток запасних магазинів та надання позик; другий – заборона винокуріння, для виробництва якого витрачалася значна частина хлібних ресурсів; третій (традиційний) – покласти всю відповідальність у питанні забезпечення селян продовольством не на уряд, а на поміщиків. П. Зайончковський у своєму дослідженні зазначав: «Несмотря на то, что юридически обеспечение крестьян продовольствием в голодные годы возлагалось на помещиков, последние обычно уклонялись от этого либо вместо муки снабжали крестьян лебедой, желудями и другими суррогатами» [11, с. 24].

Покладання всієї відповідальності щодо забезпечення продовольством селян на землевласників обурило найзаможніші верстви населення. Тим більш, що уряд «погрожував» забирати «в опіку» маєтки поміщиків, які не впоралися з цим завданням. При цьому з можновладців навіть бралися підписки. З цього приводу Олексій Розумовський писав у своєму листі-зверненні до сенатора Богдана Івановича Гермеса наступне: «Первая из принятых здешним начальством мер была: требование от помещиков подписки, чтоб они непременно прокормили крестьян своих до будущего урожая, в противном случае грозили им строжайшим взысканием и отобранием в казенное ведомство имения. **Когда народ терпит голод, то от ононого подписками избавить невозможно**» [10, с. 282]. З боку уряду висловлювалася готовність надавати допомогу дрібним поміщикам. Вважалося, що заможні землевласники самотужки можуть впоратися з цією проблемою, бо у них для цього є більше фінансових можливостей. Але забувалося про одне: чим більше селян має поміщик, тим більше коштів треба для забезпечення їх продовольством. «Указом ... предписано ссужать хлебом, в долг или за наличные деньги, одних мелких помещиков, – писав далі Гермесу Розумовський. – Когда часть государства столь значительная по населенности, какова Черниговская губерния, угрожается бедствиями, сопряженными с голодом, тогда частные меры не у места. Помещик, у которого малое число душ, может обладать капиталом, превосходящим все имение тако-

го помещика, который имеет несколько тысяч душ. Не доставляя сему последнему способов к поддержанию своих крестьян, зависящие от него поселяне неминуемо должны подвергнуться голоду. **Крестьяне помещиков принадлежат государству более нежели владельцам своим**, и когда сии последние не в состоянии им помогать, то польза самого правительства требует, чтоб оно подало руку помощи помещикам». «Почему мелкие помещики более имеют права на помощь правительства, нежели те, у которых большия поместья?» – запитував у зверненні Розумовський [10, с. 286].

Великою помилкою Олексій Розумовський вважав заборону урядом винокуріння. 16 лютого 1821 р. він звертається до «всемогущего» графа Аракчеєва. «Неурожай, бывший прошлого года в Черниговской губернии, всех жителей оной поверг в самое бедственное положение, – писав Розумовський. – Между прочими мерами, принятыми для отвращения ...голода, комитет гг. министров, по представлению местного начальства, **за нужное счел прекратить винокурение до будущего урожая**. К несчастью, мера сия не только не соответствует благим намерениям правительства, но, отнимая у жителей последние способы к пропитанию, неминуемо влечет за собою совершенное разорение всего края» [10, с. 287].

На цю проблему Розумовський звертає увагу і у листі до сенатора Гермеса: «Вред, причиненный запрещением винокурения, простирается не на одних поселян. Винокурение, будучи... единственным промыслом сего края, дает жителям возможность к разным оборотам, которые ныне все прекратились. Сколько есть людей ежегодно употребляющих капиталы свои на покупку рогатого скота, который откармливается на винокурнях и потом продается даже за границу... промышленники подвергнулись ныне разорению. ...мера сия совершенно бесполезна и **вред нанесенный ею здешнему краю можно считать ударом не менее чувствительным как и самый неурожай**» [10, с. 285]. Розумовський далі продовжує: «.. если винокурение прекратится, и если ... правительство выдавать будет в долг хлеб одним дворянам, имеющим не более 30 душ, то я едва ли буду в состоянии прокормить владеемых мною крестьян» [10, с. 287]. Отже, при такому стані речей Розумовський, маючи 20 тисяч селян, не міг розраховувати на допомогу держави. При цьому його роздуми про роль винокуріння мали рацію. Найбільший прибуток поміщики отримували від винокуріння і перспектива «згортання» цього прибуткового виробництва в умовах голоду не на жарт їх налякала.

За даними «Опису Лівобережної України», на початку XIX ст. в Малоросійській губернії налічувалося 2966 винокурних заводів [21, с. 29]. Поміщики мали панівне становище у винокурній промисловості, якій належало перше місце серед галузей, що переробляли продукти сільського господарства. На Лівобережжі на почат-

ку XIX ст. викурювали 3,6 млн відер горілки на рік, а в середині XIX ст. цей показник збільшиться більш ніж в 4 рази [13, с. 393].

Саме завдяки винокурінню навіть дрібнопомісні поміщики нажили собі великі статки. Так, наприклад, один із сучасників зазначав у своїх спогадах: «Некоторые мелкопоместные дворяне крелевецкого уезда, под названием «коропчан», нажив капиталом мелочными, но прибыльными винокурными заводами, сделались впоследствии от покупки имений [Андрея] Разумовского помещиками в конотопском уезде» [16, с. 218]. Серед дворян, що придбали ці маєтності, згадуються прізвища Тарнавських, Кулябок, Єзучевських [16, с. 218].

У першій половині XIX ст. на теренах Чернігівської губернії найбільша кількість гуралень була розташована у Глухівському та Сосницькому повітах [22, с. 249]. Значну кількість гуралень мала, наприклад, дворянська родина Туманських. На території Глухівського повіту їм належали гуральні в селах Бригінці, Хотьминівка, Чорториґи, загальна потужність яких становила більш ніж 17 тис. відер вина та спирта на рік [22, с. 249]. На 1804 р. лише у Глухівському повіті нараховувалося 4 пивоварні, 289 винокурень, 945 котлів [9, с. 202].

За статистичними даними кінця першої половини XIX ст. за 1 бочку (40 відер) платили від 60 до 70 крб. сріблом [8, с. 105]. На той час у середньому у кожному казенному або козацькому поселенні був один шинок на 286 душ, у поміщицьких володіннях – один шинок на 51 душу [8, с. 105].

Значну частину прибутків поміщиків становили доходи від винокуріння, на яке, у свою чергу, витрачалося майже третина врожаю зернових. Так, наприклад, у чорноземних губерніях Росії в середині XIX ст. на вивезення та винокуріння йшло близько 30 % чистого збору хліба [17, с. 206]. За даними губернських звітів на початку XIX ст. у розрахунку на душу населення приходилося 24 пуди хліба [17, с. 198], а мінімальна норма споживання хліба становила 15 пудів [17, с. 199].

Збільшуючи продаж горілки, поміщики мали б можливість підвищити доходи і використати їх на вирішення продовольчих проблем. Але через неврожай обсяги винокуріння, навпаки, зменшувалися. Відтак, вийшло замкнуте коло. До цього додалася заборона винокуріння в 1821 р. в Чернігівській губернії. У цілому, за період 1820–1824 рр. надходження «до державної казни» від встановлених урядом «питейних» зборів щороку зменшувалися. Зокрема, у 1821 р. цей дохід зменшився на 7 тис. крб. у порівнянні з 1820 р. і становив 129,7 тис. крб., у 1824 році – зменшився майже на 10 тис. крб. (у порівнянні з 1823 роком) і становив 106 тис. крб [3, с. 199]. Значно зменшилися також хлібні резерви і в запасних продовольчих магазинах.

Практика створення запасних магазинів була започаткована ще 1799 р. з метою «отвращения голода местных жителей» [6, с. 170]. З часом, а саме з 1816 р.,

уряд навіть розглядав можливість припинення їхньої діяльності. Тоді було запропоновано ліквідувати запасні магазини і замінити їх збором у розмірі 25 коп. з ревізької душі. При цьому уряд посилався на те, що «запасный хлеб был в некоторых местах разобран, в других начал портиться» [6, с. 163]. Нестача продовольства у 1820–1821 рр. примусила знову звернути пильну увагу на це питання. У губерніях, що потерпали від неврожаїв, створювалися нові запасні магазини.

На продовольчі проблеми, що виникли через неврожаї 1820–1821 рр., звертали увагу уряду й інші можновладці. Наприклад, про «недостаток в продовольствии по Брянскому уезду» 10.04.1821 р. писав у своєму листі до Аракчеева граф Віктор Кочубей [10, с. 297]. Про наслідки голоду доповідав до Міністерства внутрішніх справ 11.01.1822 г. Малоросійський воєнний губернатор Микола Репнін [2, с. 173]. Пізніше, а саме 24.11.1823 р., він же звертався до міністра фінансів Канкринна щодо вжиття заходів «в облегчения взыскания недоимок» за 1821 рік [2, с. 170–176]. В останньому листі автор перераховує нещастя, які спіткали Чернігівську губернію після 1812 р.: зменшення кількості населення та доходів, неврожаї та голод. Микола Репнін наводить дані щодо витрачання коштів на подолання наслідків голоду в губернії: «В течение восьми месяцев 1821 г., по средней сложности на каждую ревизскую душу издержано тогда помещиками по 15 пуд. хлеба, который покупался во все течение года по 2 р. 50 коп. за пуд, а в апреле и мае месяцах ценою достигли до 4-х и даже 4 р. 40 коп. Дворянству принадлежат 266,713, следовательно, для прокормления их куплено дворянством до четырех миллионов пудов, которые обошлись около десяти миллионов рублей. В 1821 г., а во многих местах и в 1822 г. дворянство не получило никакого дохода, что ныне, хотя Черниговская губерния и благословенна, но и за большим урожаем никакому произведению сходу нет» [2, с. 172].

На той час витрати у розмірі 10 млн. крб. – неймовірно велика сума. Щодо витрат самого Олексія Розумовського, то у грудні 1821 р. в листі до імператора Олександра I він писав: «Был принужден для прокормления 40,000 человек издержать более 1.500,000 рублей, тогда как доходы мои от имения прекратились.... Потому ... всеподданнейше прошу повелеть купить у меня в казну 2500 душ в черниговской губернии, или выдать мне заимообразную сумму, соответствующую цене онаго имения» [7, с. 109]. Зауважимо, що колись дуже впливовий державний діяч Олексій Розумовський на той час уже упродовж п'яти років перебував у відставці і отримував пенсію у розмірі 10 тис. крб. на рік [19, с. 254]. Олександр Васильчиков, цитуючи цей лист у своєму виданні «Семейство Разумовских», зізнався: «Не знаем, какой ответ последовал на это прошение» [7, с. 110]. За декілька місяців Олексій Розумовський помер.

Перераховуючи досягнення Олексія Розумовського в різних сферах діяльності, Марія Розумовська у дослі-

дженні свого родоводу навела результати його діяльності в освітній галузі: «У перші два роки роботи на посаді міністра [освіти] Розумовський відкрив щонайменше 24 районні школи, 80 церковнопарафіяльних, міську школу у Москві і школу для дітей-сиріт. А також по одній гімназії в Києві, Сімферополі, Білостоку й Ніжині» [19, с. 220]. Стислий опис останніх років його життя у відставці Марія Розумовська закінчує словами: «Олексій Кирилович оселився в Почепі й до смерті знуцався над челяддю й селянами так, що й сказати годі» [19, с. 220].

Остання фраза, мабуть, додала «ложку дьогтю» до всього вищевикладеного. Не дивлячись на великі старання щодо подолання наслідків неврожаю 1820 р. і взагалі беручи до уваги його заслуги на освітянському та інших «фронтах», Олексій Розумовський усе ж таки залишався «людиною свого часу», був крупним землевласником. Але, як би там не було, багаточисельні листи-клопотання до урядовців спонукали до прийняття більш дієвих заходів, зокрема, щодо активізації, починаючи з 1822 р., функціонування запасних продовольчих магазинів та збільшення в них хлібних запасів.

1821 року голодуючим Чернігівської губернії урядом була виділена грошова допомога в розмірі 2 млн. крб. Також на Чернігівщину у якості уповноваженого відрядили сенатора Гермеса для надання допомоги місцевій владі в ліквідації наслідків голоду. Йому доручалося закупити хліб для голодуючих, насіннєве зерно для казенних селян, козаків і дрібних поміщиків, що мали менш ніж 30 душ селян, на загальну суму 2 млн. крб. [18, с. 91]. Окрім виділення грошових позик для закупівлі хліба, були вжиті й інші заходи: з селян, постраждалих від неврожаю повітів, була списана третина недоїмок, а виплата інших двох третин (що становила 213 тис. крб.) була відтермінована на три роки; капітал з фондів Черниговского комитета общественного призрения у сумі 511 тис. крб. надали поміщикам у вигляді позики для допомоги кріпакам; з метою збереження запасів хліба було призупинено винокуріння на заводах, розташованих у Чернігівській губернії [18, с. 92]. На жаль, сенатор Гермес витратив на закупку хліба лише 65 % від суми, що асигнувалася; із закуплених 585 тис. пудів хліба 30 тис. пудів так і не роздали селянам. Кошти, що залишилися, планувалося спрямувати «на устрійство» казенних хлібних магазинів [18, с. 92].

З проханнями про надання допомоги у боротьбі з голодом до урядовців зверталися і генерал-губернатор М.Г. Репнін, і очільник Міністерства внутрішніх справ В. Кочубей. За їхніми підрахунками для надання грошових позик потрібна була сума у розмірі 762 тис. 438 крб. Не дивлячись на їхні клопотання, була виділена значно менша сума – 577 тис. 798 крб. [18, с. 92, 93].

У відповідності до «Высочайшего указа» від 14 квітня 1822 р. «были установлены основания для составления внутренних запасов и меры пособия в неурожайные годы». Новими правилами, що вводилися в дію з

01.07.1822 р., передбачалося «два рода мер продовольствия народа во время неурожая... Местные запасы должны быть хлебные и денежные... Запасы натурой должны составлять по 2 четверти на ревизскую душу... а денежные капиталы – равняться сумме, потребной на покупку хлеба в размере 1 четверти на ревизскую душу по средней за 5 лет местной цене, и составляют посредством ежегодного сбора по 25 коп. с души» [20, с. 355]. 1823 року чисельність запасних магазинів у цілому в імперії досягла 29568 одиниць, хлібних запасів у яких налічувалося 5438 тис. четвертей. Через рік кількість магазинів збільшилася майже на 10 % і становила 32560 (хлібних запасів у них – 5876 тис. четвертей) [20, с. 356].

Ужиті урядом заходи, певною мірою, «нівельювали» наслідки неврожаю. Виділені «допомоги» мали здебільшого тимчасовий характер. Частина дрібних поміщиків збанкрутували і вимушені були віддати свої невеличкі маєтки «під опіку». За неврожайними 1820, 1821 (а місцями в імперії й 1822–1823) роками будуть таким же й 1833, 1840, 1845–1846, 1848 роки. Протягом першої половини XIX ст., за окремо взятий 35-річний період, у Росії лише 7 років будуть врожайними [14, с. 77]. Розроблені урядом положення щодо функціонування запасних магазинів потребуватимуть подальших змін, а географічні особливості територій губерній та погодні умови будуть вносити свої корективи у справу забезпечення «народного продовольства».

ДЖЕРЕЛА

- [А.Л.] Распределительная запись имений графа Кирилла Григорьевича Разумовского между сыновьями. *Киевская старина*. 1891. Т. XXXIV. С. 317–325.
- Авгасова Конюшня. Журнал ежедневных занятий подполковника Л.И. Дудицкого-Лишня. Календарь Черниговской губернии на 1892 год. Чернигов : Типография Губернского правления, 1891. 386 с.
- Блиох И. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1882. Т. 1. 292 с.
- Бойко О.Д. Розумовський Олексій Кирилович. Енциклопедія історії України : У 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2012. С. 268–269.
- Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1859. Ч. II. Кн. 1. 642 с.
- Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1862. Ч. II. Кн. 2. 622 с.
- Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1880. Т. 2. 578 с.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург : Типография Департамента Генерального штаба. Т. XII. Ч. 2. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1851. 528 с.
- Доценко А. Опис міста Глухова і Глухівського повіту 1804 року. *Сіверщина в історії України*. Глухів-Київ, 2019. Вип. 12. С. 198–203.
- Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Императора Александра I (с 1807–1829 гг.). Санкт-Петербург : Типография императорской академии наук, 1883. 564 с.
- Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Москва : Просвещение, 1968. 368 с.
- Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию в России. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1892. Ч. 1. 406 с.
- Історія Української РСР / О.К. Касименко, В.А. Дядиченко та ін. Київ : Видавництво АН УРСР, 1953. Т. 1. 680 с.
- Министерство внутренних дел. 1802–1902. Исторический очерк. Санкт-Петербург : Типография Министерства вну-

тренних дел, 1901. 335 с.

15. Н.П. О торговле хлебом во внутренних губерниях России. *Отечественные записки*. 1840. Т. 8. Санкт-Петербург, 1840 (раздел IV). С. 1–20.

16. Н.Ш. «Из воспоминаний, изданных не для публики». *Киевская старина*. Апрель–июнь 1895. С. 214–238.

17. Нефедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века. Екатеринбург : УГГУ, 2005. 542 с.

18. Николаенко П. МВД и борьба с голодом в начале 1820-х годов. *Вестник Московского университета МВД России. Юридические науки*. 2011. № 6. С. 89–94.

19. Розумовська М. Розумовські. Родина при царському дворі. К. : Темпора. 2015. 320 с.

20. [Ск.] Продо́вольствие народное. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.Н. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1898. Том XXV. С. 354–361.

21. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800. Опис Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упор. Ананьєва Т. К. : Наукова думка. 1997. С. 24–126.

22. Тригуб О.О. Нові відомості про господарську діяльність поміщиків Туманських у першій половині XIX ст. *Сівєрщина в історії України*. Київ–Глухів, 2012. Вип. 5. С. 247–250.

Kuzhelnia O.V. An actual anxiety is about peasants or proprietary interests: a role of Oleksii Rozumovskiy is in overcoming of consequences of crop failure of 1820 in the Chernihiv province

Eldest son of the last Ukrainian hetman Kyrylo Hryhorovych Rozumovskiy – Oleksii Kyrylovych Rozumovskiy (12.09.1748, Sankt – Peterburg – 05.04.1822, Pochep) was the prominent statesman of end XVIII – to beginning XIX centuries and by the most well-to-do landowner which had large manors on Left Bank of Ukraine, in particular, in the Chernihiv province.

In the article speech goes about the last years of life of Oleksii Rozumovskiy, when he already was in retirement. The special attention is turned on his activity in a period 1820/1821, when the Chernihiv province suffered from a crop failure, and a local population suffered from hunger.

In the article told about the last years of life of Oleksii Rozumovskiy, when he already was in retirement.

The letters-solicitors of Oleksii Rozumovskiy are pointed on this question to the Russian emperor Oleksandr the First, of senators and ministers. In the number of addressees of Oleksii Rozumovskiy is the senators Bohdan Ivanovych Hermes, chairman of department of soldiery businesses of State advice, general, count Oleksii Andriiovych Arakcheiev.

The author of the article tries to understand, that stands after the solicitors of count Oleksii Rozumovskiy: an anxiety about an own pocket or actual anxiety is about peasants which found oneself in difficult vital circumstances as a result of crop failure of 1820.

Questions are at the same time examined, in relation to the dynamics of development in the Chernihiv province of agriculture, distillation and role of founded, in 1799 spare grocery stores in the decision of questions of providing of population in periods of bad harvest years of poor harvest.

Key words: Oleksii Rozumovskii, count, crop failure, famine, spare food stores, distilleries, Chernihiv province.

REFERENCES

1. [A.L.] Raspredelitel'naya zapis' imeniy grafa Kirilla Grigor'evicha Razumovskogo mezhdru synov'yami. (1891). [Distributive record of estates of count Kiril Grigorevich Razumovskiy]. *Kievskaya starina*. Vol. XXXIV, pp. 317–325. [in Russian].

2. Avgiasova Konyushnaya. *Zhurnal ezhdnevnyh zanyatiy podpolkovnika L.I. Dudickago-Lishnya*. (1891). [Avgiasova Stable. Magazine of daily employments of lieutenant colonel L.I. Dudickiy-Lishen]. *Kalendar' Chernigovskoy gubernii na 1892 god.*, pp. 101–182. [in Russian].

3. Blioh, I. (1882). *Finansy Rossii XIX stoletiya. Istorii – statistika [Finances of Russia XIX centuries. History is statistics]*. (Vol. 1). St. Petersburg. Tipografiya M.Stasyulevicha. [in Russian].

4. Boiko, O.D. (2012). Rozumovskiy Oleksii Kyrylovych [Rozumovskiy Oleksii Kyrylovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 10 t. [Encyclopedia of History Ukraine. In 10 vol.]*. Vol. 9, pp. 268–269. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

5. Varadinov, N. (1859). *Istoriya Ministerstva vnutrennih del [History of Ministry of internal affairs]*. Part II, book 1. St. Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

6. Varadinov, N. (1862). *Istoriya Ministerstva vnutrennih del [History of Ministry of internal affairs]*. Part II, book 2. St. Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

7. Vasil'chikov, A.A. (1880). *Semeystvo Razumovskikh [Family of Razumovskiy]*. (vol.2). St. Petersburg: Tipografiya M.Stasyulevicha. [in Russian].

8. *Voенно-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii*. (1851). *Chernigovskaya guberniya. [Military-statistical review of the Russian empire. Chernigov region]*. St. Petersburg: Tipografiya Departamenta General'no go shtaba. [in Russian].

9. Dotsenko, A. (2019). Opys mista Hlukhova i Hlukhivskoho povitu 1804 roku. [The description of town Hlukhiv and Hlukhiv county of 1804]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Naukove vydannia*. Issue 12, pp. 198–203. Hlukhiv-Kyiv. [in Ukrainian].

10. Dubrovin, N. (1883). *Pis'ma glavneyshih deyateley v tsarstvovanie Imperatora Aleksandra I (s 1807–1829 gody) [Letters of the most main figures in the reign of Emperor Alexander First (with 1807–1829 years)]*. St. Petersburg. Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk. [in Russian].

11. Zayonchkovskiy, P.A. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii [The abolition of serfdom in Russia]*. Moscow: Prosveshchenie. [in Russian].

12. *Istoricheskiy obzor pravitel'stvennyh meropriyatiy po narodnomu prodovol'stviyu v Rossii [Historical review of governmental measures on folk food in Russia]*. (1892). Vol. 1. St. Petersburg. Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

13. Kasymenko, O.K., Diadychenko, V.A. (Ed.) (1953). *Istorii Ukrainoi RSR [History of Ukrainian SSR]*. (vol. 1). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].

14. *Ministerstvo vnutrennih del. 1802–1902. Istoricheskiy ocherk*. (1901). [Ministry of internal affairs. 1802–1902. Historical essay]. St. Petersburg. Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

15. N.P. O trgovle hlebom vo vnutrennih guberniyah Rossii. (1840). [About trading in bread in the internal provinces of Russia]. *Otechestvennye zapiski. Domestic messages*. Vol. 8. (part IV), pp. 1–20. [in Russian].

16. N.Sh. «Iz vospominanij, izdannyh ne dlya publiki». (1895). [From flashbacks, published not for public]. *Kievskaja starina. Aprel'-iyun'*, pp. 214–238. [in Russian].

17. Nefedov, S.A. (2005). *Demograficheski-strukturnyy analiz social'no-ekonomicheskoy istorii Rossii. Konets XV – nachalo XX veka [Demographically-structural analysis of socio-economic history of Russia. End XV – began XX centuries]*. Ekaterinburg: UGGU. [in Russian].

18. Nikolaenko, P. (2011). MVD i bor'ba s golodom v nachale 1820-h godov [MIA and fight against hunger at the beginning of 1820th]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. Juridicheskie nauki*, 6, pp. 89–94. [in Russian].

19. Rozumovska, M. (2015). *Rozumovskii. Rodyna pry tsarskomu dvori [The Rozumovskii family. The family is at tsar's court]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

20. [Ск.] Prодо́вольствие народное. (1898). Брокгауз Ф.А., Ефрон И.Н. *Enciklopedichniy slovar. [Encyclopedic Dictionary]*. Vol. XXV pp. 354–361. St. Petersburg. [in Russian].

21. *Topografichnyi opys malorosiiskoi hubernii 1798–1800 rokov. Opysy Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st.* (1997). [Topographic description of the little Russian province of 1798–1800]. Kyiv: Naukova dumka. pp. 24–126. [in Ukrainian].

22. Tryhub, O.O. (2012). Novi vidomosti pro hospodarsku diialnist pomishchkyiv Tumanskykh u pershii polovyni XIX st. [New information about economic activity of the Tumansky landlords in the first half of the nineteenth century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh*. Issue 5, pp. 247 – 250. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 11.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

